

Ramon Arnabat Mata

NOTES SOBRE L'ASSOCIACIONISME CULTURAL A LA CATALUNYA CONTEMPORÀNIA*

Honorable conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya; Sr. director general de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Cultural; responsables i membres de les federacions culturals catalanes, amics i amigues

Molt bona nit a tothom!

M'han demanat que presenti unes breus notes sobre la llarga història de l'associacionisme cultural català, i em plau molt de fer-ho perquè en formo part i perquè, junt als companys del grup de recerca ISOCAC de la URV i amb la col·laboració de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i l'Institut Ramon Muntaner, hi estem treballant de valent.

Un dels elements identificatius de Catalunya ha estat i és la potència d'allò que anomenem *societat civil* i que s'expressa mitjançant una xarxa associativa autònoma, independent de la família, del poder polític i del

* Conferència pronunciada al barceloní Centre Moral de Gràcia el 3 de juny de 2014 amb motiu del Dia de l'associacionisme cultural a Catalunya.

poder econòmic, i que genera una cultura cívica. De manera que una de les característiques de la societat catalana al llarg de la història ha estat la seva capacitat autoorganitzativa, associativa. Associacionisme que ha anat variant en les formes segons els temps i les circumstàncies, però que s'ha mantingut constant en el fons.

L'associacionisme català ha estat i és present en camps tan diversos com el polític, l'econòmic, el religiós, el cultural, el social, l'educatiu, el laboral, l'esportiu, el recreatiu, el cooperatiu... I ha anat configurat un dens teixit associatiu que ha contribuït a cohesionar la societat catalana. Fins al punt que, en molts períodes de la nostra història, han estat aquella societat civil i aquesta xarxa associativa les que han garantit la continuïtat política i cultural del país, malgrat no disposar d'unes institucions pròpies, i poder fer front als intents d'anorrear-la.

Els antecedents

És difícil fixar el punt de partida de tot plegat, però, al meu parer, cal cercar alguna pista històrica en els gremis, els col·legis i les confraries professionals i religioses medievals i modernes, que, a més de complir una funció econòmica i professional, també en desenvolupaven unes altres de caràcter social, cultural i polític. En el marc d'un país que havia desenvolupat sistemes representatius amplis i que socialment i econòmicament era menys desigual que la majoria de la seva època.

Amb la derrota de 1714, tal com ens ha insistit Josep Fontana, el més important que va perdre Catalunya va ser el seu projecte polític, les seves institucions, la seva manera de fer i organitzar-se. I fou, precisament en aquests moments difícils que, com ens recorda Josep M. Torras i Ribé, els gremis van restar com "l'única institució catalana que va conservar molts dels trets característics de l'antic ordenament institucional", alhora que es van convertir en "la representació natural" dels ciutadans marginats i postergats pel nou règim.

Uns gremis i confraries que, al llarg i ample dels segles XVII i XVIII, van tenir un importantíssim paper en el desenvolupament de l'associacionisme i la cultura popular, especialment pel que fa als entremesos que acompanyaven les processons de Corpus i els balls de valencians. Elements que, progressivament, s'anaren incorporant com a balls populars i bestiarí festiu a les festes majors de les viles i ciutats catalanes. O, en un altre àmbit, la destacada participació dels gremis i confraries en l'organització dels carnavals i d'altres festes populars. De fet, gegants i capgrossos, balls i danses populars i folklòriques, balls de bastons, diables, bestiarí festiu, trabucaires... i les respectives associacions i/o agrupacions tenen les seves arrels aquí.

També cal destacar la tasca associativa cultural i educativa realitzada per les diverses juntes que agrupaven les classes burgeses i comercials catalanes, que van bastir una infraestructura cultural, científica i tècnica, mitjançant una xarxa d'acadèmies, col·legis i escoles pràctiques, que va permetre acompanyar i impulsar el procés de desenvolupament econòmic, modernització i industrialització del país, com ens ha mostrat Ernest Lluch.

Però hi hagué moltes altres iniciatives arreu del país que mostren que aquesta dèria associativa, col·laborativa, no era exclusiva del món urbà. I en són una bona mostra les diverses iniciatives veïnals per gestionar els béns comuns, com l'acció mancomunada dels *veïns de Cervià de Ter* els segles XVII i XVIII per defensar les terres comunals; el *comú de particulars de la Pobla de Segur* (1820) per la gestió dels drets de l'aigua; o la *Mina del Comú de la Canonja* (1832) per la gestió del rec.

El naixement (segle XIX)

Però l'associacionisme cultural contemporani, que avui ens reuneix aquí, neix i es consolida al segle XIX, en el marc de la nova societat catalana que es configura a partir de tres elements: el triomf del liberalisme, la

consolidació de l'economia capitalista i la formació de la societat industrial, i la recuperació de la cultura catalana que portarà a l'aparició del catalanisme polític.

Les primeres associacions contemporànies que trobem a Catalunya són les societats i tertúlies patriòtiques (1820-1823) i les societats obreres d'ofici: societats de resistència i/o de socors mutus com l'*Associació de Teixidors de Cotó de Barcelona* (1840), o cooperatives com l'*Obrera Matanorenca* (1864), l'*Obrera de Sabadell* (1873), o l'*Equitativa de Palamós* (1877).

Amb tot, durant les dècades centrals del segle XIX, els veritables espais de la sociabilitat popular eren els cafès i les tavernes, alhora que bona part de l'activitat lúdica, cultural i social es canalitzava a través de les confraries religioses. Però aquesta situació canviarà, precisament, a mitjan segle XIX amb la formació d'un associacionisme popular i autònom integrat per una diversa tipologia d'entitats: ateneus, societats, cors i corals, cercles, casinos, bandes de música, mútues... I això malgrat que els períodes de llibertats individuals i col·lectives al nostre país foren escadussers durant els segles XIX i XX.

En qualsevol cas, entre 1845 i 1887 es crearan arreu de Catalunya nombroses associacions populars, la majoria de caràcter cultural i recreatiu. En són una bona mostra el *Casino de Vic* (1848), l'*Ateneu Mataroní* (1854), el *Casino Unió Comercial* de Vilafranca del Penedès (1853), el *Casino Menestral de Figueres* (1856), el *Centre de Lectura de Reus* (1859), l'*Ateneu Català* (1860), l'*Ateneu Català de la Classe Obrera* (1861); l'*Orfeó Lleidatà* (1861), l'*Ateneu Igualadí de la Classe Obrera* (1863), l'*Ateneu Obrer de Tarragona* (1863), el *Casino l'Amistat a la Canonja* (1867), el *Casino l'Aliança del Poble Nou* (1868), el *Centre Mercantil Barcelonès* (1869), el *Centre Moral i Instructiu de Gràcia* (1869) que avui ens acull, l'*Ateneu Barcelonès* (1872), el *Foment Martinenc* (1877), l'*Ateneu Agrícola de Sant Sadurní d'Anoia* (1877), el *Centre Social Catòlic*

de Terrassa (1878), l'*Ateneu Obrer Barcelonès* (1881) o l'*Ateneu Obrer de Vilafranca del Penedès* (1885).

És, també, en aquests anys centrals del segle XIX quan es creen algunes bandes de música, com les d'Alcanar (1845) i d'Ulldecona (1870), i nombroses societats corals fundades o inspirades per Josep Anselm Clavé, per tal d'eleva la cultura dels obrers mitjançant la música i el cant. La primera societat coral catalana fou la *Fraternitat* (1850), derivada de la societat filharmònica *L'Aurora*, creada per Clavé el 1845, i anomenada *Euterpe* des del 1857. L'any 1861 ja hi havia 85 societats corals a Catalunya. I, posteriorment, se'n seguien creant de noves: la *Societat Coral Aroma Vallenca* (1861), la *Societat Coral El Penedès* (1862), la *Societat Coral Erato*, de Figueres (1862) o la *Societat Coral l'Esperança*, d'Arenys de Munt (1863).

Aquestes corals celebraren concerts conjunts als jardins de la Nimfa (1853), als d'Euterpe (1860 i 1861) i als Camps Elisis de Barcelona (1862 i 1864). Precisament s'ha triat la data del 4 de juny per crear el dia de l'Associacionisme Cultural a Catalunya, tot recordant l'inici del quart Festival Euterpe, en el qual participaren 56 societats corals d'arreu de Catalunya amb més de 2.000 cantaires i 300 músics. Un acte que comptà amb una nombrosa participació i la implicació dels ciutadans, del món associatiu, de l'administració pública i d'algunes empreses privades.

La immensa majoria de les associacions culturals creades a Catalunya a la segona meitat del segle XIX tenia com a objectius la transmissió cultural, l'educació popular i la gestió de l'oci (recreatives). Pel que fa a la formació o instrucció, es contemplava tant la bàsica (alfabetització) com la instrumental, professional o específica (coneixements científics, literaris, filològics, artístics, oficis...). Quant a la cultura, la música i el teatre eren les dues grans potes de l'associacionisme cultural del XIX. Ja hem parlat de la música i, ara, cal

fer un recordatori del teatre, sobretot del teatre fet per grups d'aficionats, pels elencs teatrals societaris. I, lligant la cultura i l'educació, trobem les biblioteques. De les més modestes a les més frondoses, però les biblioteques esdevingueren un element clau de l'associacionisme cultural del XIX. De fet, algunes biblioteques societàries han esdevingut espais emblemàtics, tant per la quantitat i qualitat de llibres que atresoren, com per la seva arquitectura: la de l'*Ateneu Barcelonès*, la de l'*Ateneu Enciclopèdic Popular* o la del *Centre de Lectura de Reus*, per posar-ne alguns exemples.

I, pel que fa a l'oci, l'esbarjo, com es deia llavors, el cafè esdevingué l'espai de sociabilitat popular per excel·lència, junt a la sala de ball i/o de teatre. Aquests eren els dos elements imprescindibles de les associacions culturals del XIX, tant en edificis senzills i fets a pic i pala pels socis, com en els més emblemàtics, veritables joies arquitectòniques, com els del *Centre de Lectura de Reus*, de l'*Ateneu Barcelonès*, de l'*Ateneu Igualadí de la Classe Obrera*, de l'*Ateneu de Tàrraga* o d'aquest magnífic edifici modernista del *Centre Moral i Instructiu de Gràcia* on som avui. La majoria d'associacions culturals s'organitzen en seccions que assumeixen responsabilitats sectorials i preparen activitats en diversos camps.

No hem d'oblidar, però, que les primeres associacions culturals tenien un biaix sexista molt clar, igual que el conjunt de la societat, i que tan sols en podien ser socis i accedir-hi els homes. No serà fins als anys vuitanta del segle XIX, quan algunes entitats permetran l'entrada de les dones, això sí, sempre acompanyades d'un home. I fins ben entrat el segle XX, quan les dones podran fer-se sòcies d'algunes entitats, més aviat poques. De fet, no serà fins a la Segona República que les dones s'integraran de forma important a les associacions culturals catalanes i, fins i tot, en algunes, hi crearan seccions pròpies.

La florida associativa al món urbà i al món rural preocupà les autoritats gover-

namentals, que miraren de controlar-la i encotillar-la, dificultant-ne al màxim la perpetuació i el funcionament. Tampoc a les classes benestants, ni a l'Església catòlica, els agradava gaire l'auge de l'associacionisme. A les primeres perquè aquests espais de sociabilitat teixien solidaritats entre les classes populars, i a la segona perquè esdevingueren espais alternatius a la sociabilitat religiosa. Però, a diferència de l'estat, unes i altra respongueren al desafiament formant les seves associacions, a les quals intentaren atreure tots els grups socials.

El desenvolupament (XIX-XX)

La Llei d'Associacions de 1887 va permetre que afloressin una gran quantitat d'associacions que ja venien funcionant i se'n creessin de noves. Durant el mig segle que va de 1887 a 1936, es van inscriure a Catalunya més de 28.000 associacions, la qual cosa representa una associació per cada 48 habitants. Durant aquest període, la mitjana d'habitants per associació creada fou d'entre 300 i 500, destacant, especialment, els anys republicans (1931-1936), un període esplendorós de l'associacionisme en general i del cultural en particular. Catalunya comptà, doncs, durant aquest mig segle, amb una densa trama societària, tant pel nombre d'associacions constituïdes com pel nombre de socis que aquestes tenien. De fet, al tombant de segle XIX-XX, un 42% de les associacions espanyoles eren catalanes.

Quant a la tipologia de les associacions, un 20% (5.600) eren professionals i sindicals; un 19,5% (5.500) de caràcter social; un 15,5% (4.400) polítiques; un 8,5% (2.360) de cooperació, i un 7% (2.000) educatives. Pel que fa a les culturals, n'hi havia 4.450, que representaven un 16% del total, destacant els ateneus i els centres (1.055), les musicals (924), les de teatre, cinema, biblioteques, museus, arts plàstiques, folklore i danses, col·leccionisme... I de recreativoculturals, sota l'etiqueta d'esbarjo, n'hi havia 3.720 (un 13,5%), entre les quals cal

destacar les societats recreatives dels pobles, però també els centres excursionistes, els casinos i les penyes....

Al seu torn, aquestes societats culturals comencen a federar-se sectorialment. L'any 1906 va néixer la Unió d'Ateneus Obrers de Catalunya. L'any 1911 es convocà a Reus el primer Congrés d'Ateneus de Catalunya; i l'any 1932 el segon a Vilanova i la Geltrú, on assistiren 1.475 congressistes que representaven 138 associacions. L'any 1936 fou el torn de les agrupacions corals, que constituïren la *Federació Euterpense de Cors i Orfeons de Clavé*, per mantenir viu el record del mestre i el lema fundacional de *Progrés, Virtut, Amor*.

L'associacionisme cultural feia evident que era possible organitzar-se des de baix, des de la mateixa societat civil, per afrontar els reptes plantejats. Alhora, establia una xarxa de relacions socials, de sociabilitat, que va anar trencant els lligams amb les classes dominants locals i amb l'Església, per fer-se cada cop més autònoma. I tot plegat en el marc d'una societat que canviava de costums i formes de sociabilitat, amb l'aparició del cinema i de les associacions específiques, sectorials: associacions esportives, societats artístiques, sales de ball, centres excursionistes, associacions musicals i teatrals... Com ara l'*Associació Catalanista d'Excursions Científiques* (1876) o el *Grup Excursionista i Esportiu Gironí* (1919).

Podem afirmar, doncs, que durant el darrer quart del segle XIX i el primer terç del segle XX, l'associacionisme cultural s'estengué a tota la societat, a tota la geografia i a totes les ideologies. Era la resposta de la societat civil davant les limitacions i inoperància educativa i cultural de l'estat oligàrquic espanyol en general, i especialment envers Catalunya. Ho recordava Puig i Cadafalch l'any 1919 quan deia que l'únic que havien rebut els pobles de Catalunya de l'Estat era "la parella de la Guàrdia Civil".

Durant les primeres dècades del segle XX el món associatiu interclassista i popular

s'anirà polaritzant, de forma paral·lela a com ho farà la societat catalana, travessada per conflictes polítics (dretes i esquerres), culturals (catòlics i anticlericals) i socioeconòmics (propietaris i pagesos i treballadors). De manera que, a la majoria de pobles de Catalunya, s'instal·larà una doble sociabilitat caracteritzada per la confrontació entre l'associació "de dalt" i la "de baix". Tot i que, en alguns casos, entitats d'un mateix nucli de població foren capaces d'unir-se posant per davant l'afany culturalitzador.

El paper clau de l'associacionisme: educació, catalanitat i civilitat

L'èxit i el mèrit de l'associacionisme cultural va raure a saber captar les deficiències d'una part de la societat catalana, assumir els nous corrents de pensament que entraven al país, i fer realitat els seus ideals de dignificar i enlairar el nivell cultural de les classes populars. I és en aquest sentit que cal agrair la tasca desenvolupada pels socis i pels directius de les associacions culturals en benefici de la cultura ciutadana.

Cal, també, revaloritzar la importància de l'associacionisme cultural en la història del nostre país. Permetin-me que els en posi tres exemples.

Primer, el de la recuperació de la cultura catalana, allò que n'hem dit la *Renaixença*. Tal com ha demostrat Pere Anguera, van ser les capes populars les que van salvar la llengua catalana, contra el menyspreu de les benestants, i les que des de mitjan segle XIX representaven o assistien a les representacions de les obres teatrals en català que escrivien uns joves escriptors d'idees avançades com Serafi Pitarra i Vidal i Valenciano i, més endavant, Àngel Guimerà i Santiago Rusiñol, entre d'altres. De manera que els grups de teatre aficionat i els teatres de les entitats culturals populars tingueren un paper clau en la recuperació de la llengua i la cultura catalana.

Paper destacat que també tingueren en la difusió de la simbologia del catalanisme cultural i polític que es fixà a finals del segle

XIX: la diada de l'11 de setembre, la senyera de les quatre barres, l'himne dels *Segadors* i la sardana. Així com en el desplegament de la Solidaritat Catalana (1907) i de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1923).

Segon, el de la ingent tasca desenvolupada per l'associacionisme en el camp cultural en general, i educatiu en particular, tant des del punt de vista quantitatiu i social, com qualitatiu, ja que fou el canal pel qual entraren al país les innovacions educatives (des de l'escola moderna a les teories freinetistes, passant per la cooperació educativa). L'any 1860 tan sols el 25% de la població catalana estava alfabetitzada; i setanta anys més tard, el 1930, abans de la grandiosa tasca de la Generalitat republicana, ja n'estava el 75%. Doncs bé, aquest augment extraordinari de l'alfabetització no s'explica sense la labor educativa i formativa de les associacions culturals, tal com podem comprovar en el fet que aquelles comarques que disposaven d'una alta densitat associativa (és a dir, d'un nombre elevat d'associacions en relació als seus habitants) foren les que registraren un augmenten més significatiu dels nivells d'alfabetització de la població.

La xarxa associativa, doncs, va permetre alliberar una part important de les classes populars catalanes de l'esclavatge que significava l'analfabetisme (ensenyant-los a llegir, escriure i comptar), alhora que els dotava de capacitats i coneixements necessaris per a la vida social i productiva (idiomes, dansa, ensenyaments tècnics, comptabilitat...).

I tercer, el de la contribució social de l'associacionisme a l'hora de formar ciutadans amb valors cívics i democràtics. La dinàmica del funcionament de les associacions, una persona un vot, la participació, les assemblees, els grups de treball, els debats i els acords..., les convertiren en escoles de democràcia. Alhora que, durant molts anys, les associacions culturals van ser les responsables d'organitzar els carnestoltes, les festes populars i les Festes

Majors dels pobles, veritables moments de rellegament comunitari i de cohesió social local.

L'anorreament associatiu

La Guerra Civil va fer anar en orris moltes d'aquestes associacions o en modificà les característiques; però va ser la dictadura franquista la que anorreà el moviment associatiu de tot tipus, inclòs el cultural, i la que perseguí amb acarnissament els signes de catalanitat. La dictadura comportà la desaparició de tota la xarxa associativa del nostre país.

La immensa majoria de les associacions foren dissoltes i il·legalitzades, alhora que els seus documents, béns i locals eren destruïts i/o incautats. Encara avui hi ha associacions que tenen els seus documents a Salamanca. Els ajuntaments franquistes i les organitzacions del *Movimiento* van apropiar-se dels locals associatius, alguns dels quals foren liquidats o venuts i d'altres reutilitzats pel règim. En qualsevol cas, com ens ha recordat Montserrat Duch, desapareixien els espais de sociabilitat popular que s'havien anat teixint al llarg d'un segle.

Cal ponderar correctament el brutal impacte del franquisme sobre el moviment associatiu català en general i cultural en particular. Les poques associacions que sobrevisqueren patiren la dictadura: es castellanitzaren, passaren al control dels interessos polítics del règim, perderen l'autonomia i la seva funció social. Algunes perderen fins i tot el seu nom i la seva història. El cinema i el ball foren quasi les úniques activitats permeses durant el franquisme, i tant un com l'altre sota censura i control governatiu.

La recuperació associativa

La societat catalana, però, resistí aquesta embranzida dictatorial i, a poc a poc, la societat civil tornà a organitzar-se a nivell polític, sindical, cultural, recreatiu, veïnal, estudiantil, juvenil... Durant els anys cinquanta i seixanta del segle XX, l'associacionisme

cultural dominant va ser de resistència, per a la preservació i defensa de la llengua i la cultura catalanes. Després es desenvolupà amb força un model associatiu que es diversificà i sectorialitzà al voltant de l'art, el teatre, la música, el cant, l'excursionisme, el folklore, el cinema... Van consolidar-se i expandir-se els centres d'estudis locals i comarcals. Tot plegat va permetre celebrar un *Primer Congrés de la Cultura Catalana* l'any 1964; i el *Congrés de Cultura Catalana* els anys 1975-1977, veritable fita del catalanisme cultural.

Durant el darrer terç del segle XX es produeix una revifalla de l'associacionisme en general i del cultural en particular, i que té un molt bon exemple en el món casteller, que recull, alhora, la tradició associativa al voltant de les tradicions populars, la capacitat d'integració social i l'oferiment d'uns espais de sociabilitat interclassista. I quelcom semblant podem dir del món associatiu relacionat amb la música i el cant coral o amb la cultura popular i tradicional.

Durant alguns d'aquests anys es formalitzen fins a 2.000 associacions anuals, entre noves i recuperades, de manera que en tres dècades es dibuixa un nou i potent panorama associatiu, amb la participació de velles i noves associacions, de vells i nous protagonistes i de vells i nous espais. I entre els nous cal destacar la *Federació de Casals de Joves de Catalunya* (1994) o la xarxa d'*Ateneus Populars* que han proliferat a viles i ciutats catalanes.

Alhora, es reprenen els moviments federatius. L'any 1983 s'organitza el III Congrés d'Ateneus i es decideix crear la *Federació d'Ateneus de Catalunya* (1984), que actualment té 157 ateneus federats. Els centres d'estudis es federen en la *Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana* (1992), que ara en reuneix 125, amb uns 40.000 socis. La *Federació de Cors de Clavé* té 160 cors federats. La *Federació de Grups de Teatre Amateur* compta amb 300 grups associats i 12.000 *teatrerors*; i el *Moviment Coral Català* aplega 700 grups i 30.000 cantaires, per